

השמיטה הרב עוזיאל

יעקב הדני

(עפ"י ספר שיצא לאור לשנת השמיטה תשנ"ד, ע"י הוועד להוצאת כתבי הראשל"צ הרב עוזיאל זצ"ל, בשיתוף עם מכללת ליפשיץ. מלוקט מכתביו).

עיון בפרקים על משנתו ההגותית של הרב עוזיאל חושף בפנינו את דמותו הערכית ואת אישיותו כמנהיג חברתי. לעומת זאת במשנתו ההלכתית מתגלה בפנינו הרב כאיש הלכה, גדול בתורה, הפוסק בצמידות לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא. הניסיון לחבר יחד את כתביו בענייני שביעית ולברר מתוכם את דרכו, מגלה לנו פן ייחודי בדרכו כמנהיג תורני בתקופת ההתחדשות של תחיית עם ישראל בארץ ישראל.¹

א.

הנה כי כן בפרקי הגותו על השמיטה נגלית לעינינו אישיותו ספוגת האהבה לעם ישראל והערגה לאחדותו, כשם שהיא משתקפת בכתבים הרבים על הגיוניו ומכמני מחשבתו. ידועות התבטאויותיו העזות בהקשר זה, בצוואתו: "... אהבה מוחלטת לכל איש ואישה מישראל, ולעם ישראל כולו... השלום והאחדות, הם יסודות הנצח לקיומו הממלכתי של בית ישראל, שלא ימוט לנצח...".²

ותואמים להם דבריו בנשף ליובל החמישים לכבודו, עת כיהן כנשיא המזרחי:³ "...לאהוב את הכל כי האהוב חוזר להיות נאהב ומאהב את הקב"ה ותורתו". ובסגנון דומה הוא מכריז במאמר שפורסם ב"הצופה" לקראת השמיטה של תשי"ב:

"שבת שביעית זאת, שהיא שנת שבתון לארץ, קוראה אותנו יותר מכל השנים, לקרוא חרות ודרור... אחוה ושלום לכל עמנו מכל פירוד ומפלגתיות, ולהתאחד כולנו בלב ונפש, רוח ונשמה לתורת קדשנו ומצוותיה, לארצנו וקדושתה, ולמדינת ישראל שקמה לתחיה בחסדי ה' ונפלאותיו... לשלום אמת ואחדות מוצקה למען עמנו, תורתנו וערי אלוקינו..."

1 על עיצוב דמותו של "הרב בן ציון עוזיאל כמנהיג מדיני", עמדנו בניב-המדרשיה, תשמ"ז-ח עמ' 239-268.

2 צוואתו הרוחנית, הוועד להוצאת כתבי הרב עוזיאל, ירושלים מנ"א תשס"ג עמ' 6, 13.

3 מכמני עוזיאל חלק א', מהדורה שנייה אדר א' תשנ"ה עמ' תעב-תעח.

השמיטה במשנת הרב עוזיאל • יעקב הדני

ב.

בפרקי העיון והדיון ההלכתי מתבררת גישה קפדנית ומחמירה שלכאורה אינה מושפעת כלל מערכי היסוד של הגותו, שהטביעו חותם עמוק על אישיותו. ואכן כך ראוי לה לפסיקה ההלכתית שלא תסטה מדרכה ולא תשתנה לפי אישיותו של הפוסק. אולם כבר לימדנו תלמידו הגדול, הגאון הרב ח"ד הלוי זצ"ל, שיצק מים על ידיו, שאמנם יש בסיס בפסיקה להשפעה מסוימת של יסודות ערכיים גדולים, כמו שנאמר על בית הלל ש"נוחים ועלובים היו"⁴.

ג. שבת לה' - לתיקון מידות חברתי של האנושות

יסודה של הגישה הערכית לשביעית מתחילה מעצם הגדרתה כשבת לה': "ושבתה הארץ שבת לה'" (ויקרא כה, ב), כפי שהיום השביעי הוא שבת לה' א-לקיך. המשוואה בין ששת ימי בראשית שהם ימי עולם והיום השביעי שבת לה', לשבע השנים שבשמיטה רומזת לאשר יהיה בבריאת כל ימי עולם. יש בכך מסר לאנושות שתדע כי החופש האמיתי של בני האדם מבוסס על התודעה העצמית של "גרים ותושבים" בעולמו של הקב"ה: "... כי שניהם לדבר אחד מתכוונים ומשלימים זה את זה. יום השבת במנוחתו וקדושתו מעיד על יחידו של עולם, יוצרו ומחוללו, ושנת השבע מעידה על מלכו של עולם המנהיג את עולמו בחסד וחנינה, אשר לו הכול ומטובו אנו ניזונים ומתקיימים, וכל קנייננו בעולם זה עלי אדמות הם אמצעים לחיי הנצח, ושולחנו הוא שולחנו של מקום, שאנו אורחים בו להכין את עצמנו ליום השבת וטרקלינו של עולם..." "והכרה עליונה זו... משפרת את מידותינו, מרוממת את רוחנו, מקדשת את נשמתנו להתעלות, כדי להעלות את אחרים, להקל מצוקתם, להנעים את חייהם ולקיים בנו מידת הנדיבות מורשת אבינו הראשון אברהם איש החסד והנדיבות..." (עמ' 9-10).

רעיון זה מתגשם גם בדיון שמיטת כספים שמגמתה להביא לשוויון, "ושלא יהיו לוויים ומלוויים, נושים ונוגשים, ויסודה נעוץ בחובה לאיש להלוות משלו לחברו העני, ... ואסור להתעלם ולמנוע ממנו את עזרתו". וכמאמר חז"ל בכתובות סח:

"כל המעלים עין מן הצדקה הרי זה כאילו עובד עבודה זרה. ולא התחייבנו רק לחובת הלוואה אלא גם להשמיט ההלוואה בסוף שנת השמיטה, כדי שלא יהיה עני זה, שלא מצאה ידו לשלם חובותיו, עבד לוה לאיש ומלווה לכל ימיו... אבל אם יש לו - מוטב שיחזיר את חובו בצורת מתנה, כדי שלא יתיישו אלה שאינם יכולים לעשות זאת" (13). ואמנם הלל הזקן קבע את תקנת פרוזבול כדי למנוע את העם מהשתמטות להלוות, אך התקנה משמרת את מגמת השוויון היסודית של התורה ע"י מסירת זכות המלווה לבית דין, ובכך "לעשות את רכוש היחיד לקנין

4 הגר"ח הלוי: פסיקת הלכה ואהבת ישראל במשנת הרב"צ עוזיאל זצ"ל, ניב המדרשה תשמ"ז-ח עמ' 55-69.

השמיטה במשנת הרב עוזיאל • יעקב הדני

בית דין, שהוא המורה והמדריך את העם, והוא השופט המקנה קנין יחיד בתוקף המשפט" (21).

"הכרה זו מחוייבת תמיד בכל דרכינו וצדדינו, ובכל משא ומתן שבין אדם לחברו. אבל יש זמן מיוחד שצריך להבליט הכרה זאת לא רק בדבר שפתיים... אלא בעמידה בניסיון בשנה אחת, שהיא אחת מתקופות מחזור החיים ובצורה כללית ברכושנו הקרקעי והממוני..." (23).

כללו של דבר: "מצוות השמיטה (הפקעת בעלות היחיד מזכות הקרקע, הפקרת תבואת הארץ ושמיטת הכספים) הן תיקונו של עולם האנושיות מבחינה חברתית, והן מכוונות לאזן את שיווי המשקל שהופר לצד זה או אחר בששת שנות העבודה, שגם הם מוכרחים לתיקון החברה, שאחד מתנאיה היסודיים הוא - זכות העבודה וזכות קנין העבודה ורכוש במידה צודקת והוגנת".

ד. השמיטה - הלכה למעשה

הפולמוסים ההלכתיים בעניין שנות השמיטה בכלל ובעניין היתר המכירה בפרט, מראשית התחייה הלאומית היהודית בארץ ישראל גברו מאז קום המדינה, כי הרבנות הראשית כמוסד ממלכתי תורני עליון נדרשה לתת מענה הלכתי לבעיות הדור. קיוונו לראות התייחסות לפולמוס זה ולסוגיות אלו בשנת תשי"ב שהייתה שנת השמיטה הראשונה אחר הקמת המדינה, ואז כיהן הרב עוזיאל כראש"צ וכרב ראשי לישראל. אולם (ואולי שלא במפתיע כי איש אחדות הוא) אין אצלו סגנון פולמוסי וגם סוגיית היתר המכירה כמעט נעדרת מעיוניו ההלכתיים של הרב.

מהאזכורים המועטים שבידינו נראה כי הרב עוזיאל לא מצא דרך הלכתית מעשית להיתר עבודות בשביעית בארץ ישראל על יסוד היתר המכירה. כשהרבנות הראשית נדרשה לעניין ונזקקה לחוות דעת הלכתית מנומקת, היא קיבלה הצעה מעשית מחבר הרבנים של הפועל המזרחי⁵ המבוססת על מכירה מוקדמת של הקרקע לנוכרי, כפי שהיה בשמיטות קודמות. הרב עוזיאל מגיב בפרוטרוט להצעות אלה ומסיים: "בכלל אין דעתי נוחה מכל ההיתרים שנאמרו בהצעות אלה, אם לא שנסמוך על דעת הסוברים ששביעית בזמן הזה אינה נוהגת אלא משום חסידות, ועל-סמך זה להתיר באיזו עבודות שהן הכרחיות בשעה זאת שא"י הולכת וקולטת אלפים ורבבות של עולים, ואם לא תזרע הארץ, הרי כולנו צפויים לרעב. שאי אפשר להביא הכל מן החוץ, ובכגון זה יש לדרוך מדין פיקוח נפש, ומכל שכן נפשות, שדוחה כל מצוות שבתורה, ולהתנות מפורש שכל ההיתרים אשר תחליט מועצת הרבנות הראשית, הם רק הוראות שעה רק לשביעית זאת הבאה עלינו לטובה וה' ינחננו בדרך אמת. ויורנו נפלאות מתורתו".

5 פורסמה בקובץ "התורה והמדינה" ד', יב אלול תשי"ב.

השמיטה במשנת הרב עוזיאל • יעקב הדני

עמיתו לכס הרב הראשי - הרב י"א הרצוג זצ"ל מגיב על דבריו המסויגים מדברי חבר הרבנים של הפוהמ"ז וכנגדו הוא טוען כי "... וראויים דבריהם לתשומת לב". ובאשר להיתר המכירה עצמו קובע הרב הרצוג: "... להיתר בתורת הוראת שעה כפי מידת הדוחק הגדול, ועד כמה שאפשר בשינוי ובהפחתת האיסור בהעדר המכירה. ועל כגון זה נאמר, כדאי הוא היחיד לסמוך עליו בשעת הדחק, ומה גם שהמתירים הם לא יחיד אלא גדולי עולם...".

גם על כך חוזר ומגיב הרב עוזיאל שגם בהביעו הסתייגות מההיתרים שהוצעו ע"י חבר הרבנים של הפוהמ"ז לא עשה כן אלא כדי להוציא מדעת ההמון שיטעו לומר בכגון זה אין איסורי שביעית, אולם בכ"ז הוא מבקש לסמוך על פסיקתם מדין פיקוח נפש! בסיכומו של דיון הוא קובע כי כללי הפסיקה מחייבים לקבל את דברי החולקים עליו, משום "שבמקום שהמחלוקת היא אם אסור הוא דאורייתא או דרבנן, לדברי הכל סומכין על היתר בשעת הדחק, ומכל שכן כשיש דעת רבים הסוברים שאין בזה אפילו איסור דרבנן".

בכך הוא נסמך גם על פסיקה הלכתית שלו עצמו בדין חליבת בהמות בשבת ע"י יהודי כשאין גוי.⁶ גם שם, מחד גיסא הוא שולל מכל וכל את ההצעה להיתר חליבה לתוך קדירה, ומאידך גיסא הוא פוסק להיתר משום שבמקום "צער בעלי חיים או הפסד ממונם של ישראל ויישוב ארץ הקודש לא גזרו רבנן." ובנימוקיו שם כתב :

"והיות וענף החלב בארצנו הוא אחד מיסודות המשק היישובי, שמאות ואולי גם אלפים משפחות מתפרנסות או שמשלימות פרנסתן ממנו: והיות שמניעת החליבה בשבת תביא צער רב לבהמות שגורם הפסקת החלב ולפעמים קרובות גם מיתתן של הפרות החולבות, שנמשך מזה הריסת משפחות שלמות שמקור פרנסתן היחידי הוא משק החלב, והריסת נקודות ישוביות שאחד מתנאי קיומן הוא משק החלב... מכל טעמים אלו מצדד אני להיתר על יסוד מאמר רו"ל : כדאי ר"ש לסמוך עליו בשעת הדחק (ברכות ט, א).

... ובנידון דידן דכולהו איתנהו ביה (ובמקרה שלפנינו, שמתקיימים בו כל התנאים):

צערא דגופא דבהמה, והפסד ממון ויישוב ארץ ישראל, יש להיתר החליבה בשבת לדעת הרמב"ן ודעימיה שסוברים דחליבה בשבת אינה אסורה אלא משום שבות, וכדאי הרמב"ן לסמוך עליו בשעת הדחק".

6 משפטי עוזיאל א' חלק אורח חיים סימן י' עמ' כט-לד.

השמיטה במשנת הרב עוזיאל • יעקב הדני

ה. לסיכום העיון במשנתו

חביבות יתרה נודעת לשמיטה בקדושתה לה' שהיא השביעית לשנים, וכן היובל שלאחר שבע השמיטות, כפי שהשבת לה' הוא השביעי לימים, ביסודות הערכיים שמגמתם הכללית היא תיקון האדם והעולם.

מעגל החיים הרצוף שאיפה לרוחניות והתקדמות הדרגתית מעשייה לעלייה מודרך על ידי ההכרה במנהיגו של עולם כי לה' הארץ ומלוואה.

החינוך לתודעה זו מביא בכנפיו את השלום לכל אדם בגופו וברוחו, את השוויון בין בני האדם, הסולד מפירוד מעמדי, את האחדות הלאומית השוללת פילוגים, את השיחרור מכבלי החטא והאנוכיות, את הקריאה לחרות הרוח, לתיקון המידות, לחסד, לצדקה ולמשפט, את תקוות הדרור לנו ולכל באי העולם.

מעמד מרכזי נודע בחשיבתו ההלכתית של הרב עוזיאל לארץ הקודש וקיום מצוותיה ע"י עם ישראל היושב בציון.

לדיון התורני בפרטי הלכות שביעית יש כללים ברורים ואין לדיין אלא מה שעניו רואות ולא יטה מדרך המלך ההלכתית ימין או שמאל. הבירור ההלכתי בשאלות שעלו לפניו בהצעות לדרכי גידול בשביעית בימינו, ועיונו המעמיק בסוגיות השמיטה בזמן הזה, הביא את הרב עוזיאל לחלוק על דעת המתירים את מכירת הקרקע לגוי לקראת שביעית. אלא שאחרי ככלות הכל עפ"י עקרונות הפסיקה ההלכתית הוא פוסק משום פיקוח נפש שיש להכריע בניגוד לתוצאות עיונו ההלכתי ובעד ההיתר לקיים "עבודות שהן הכרחיות בשעה זאת שארץ ישראל הולכת וקולטת אלפים ורבבות של עולים, ואם לא תזרע הארץ, הרי כולנו צפויים לרעב... ולהתנות מפורש שכל ההיתרים אשר תחליט מועצת הרבנות הם הוראות שעה רק לשביעית זאת הבאה עלינו לטובה, וה' ינחנו בדרך אמת ויורנו נפלאות מתורתו" (156).